

Lõkad, lõkmed ja... lõke?

IRIS METSMÄGI

Mitmuslik sõna *lõkad* märgib eesti ühiskeeles kirikuõpetaja valge kaelasideme otsi. Tänapäeval on see sageli eraldi detail, mis kinnitatakse paelte abil kaelusesse. (EKSS; ÜS) *Lõkadele* nii häälikuliselt kui ka tähenduselt lähedane, tänapäeval samuti peamiselt mitmuslikuna kasutatav sõna *lõkmed* tähendab ühiskeeles harilikult trapetsikujulisi värvilisi ribakesi vormirõiva kraenurgal, mis tähistavad väeliiki või teenistusala (EKSS; ÜS).¹

XVII–XIX sajandi leksikograafilistes allikates kumbagi sõna tänapäevases tähenduses ei leidu. Sõna *lõka* 'kirikukrae, kaelaleht (lips vaimuliku ametikuu: Böffchen)' ilmub sõnaraamatusse esmakordselt 1925. aasta õigekeelsussõnaraamatus (EÖS 1925: 432). Siiski on sõnal selles tähenduses rahvakeelne taust, kuigi õige kitsuke: murdesõnaraamatust (EMS) leiab Mulgi murdes ja Rannus registreeritud märksõna *lõkk* : *lõka*, mille tähendused on 'lott, volt; lokuti; lõpus, kala hingamiselund; kirikuõpetaja kaelaside'. Viimase tähenduse kohta on näitelaused Hallistest ja Karksist: *õpetajal om ka lõka* [pl nom] *lõvva all, õige pikä lõka* Hls, *lõka - - rišt sehen, kate aruge* Krk. Ka Andrus Saareste „Eesti keele mõistelises sõnaraamatus” (EKMS) on *lõkad* ~ *lõkk* üles märgitud peamiselt samast piirkonnast ja samades tähendustes: *lõkad* 'kirikuõpetaja krae, lõpused' Lõuna-Eestist (EKMS 1: 855), 'lõpused' Tõs Krk (EKMS 1: 884), '(kuke) lotid' Krk (EKMS 1: 939, 2: 608), *lõkk*, pl *lõkad* Pst Krk (teatud tõugu sigade käsnaatoliste lõuaaluste moodustiste kohta) (EKMS 3: 821–822). Saareste esitatud ilukirjandusnäide (EKMS 1: 855) lubab järeldada, et sõna on võinud laiemalt tuntuks saada ja kirjakeelde jõuda tänu August Kitzbergile, kes kasutas seda oma kodukoha, Karksi kihelkonna murrakus tuntud sõna näiteks näidendis „Tuulte pöörises”: *Sinule on pappi vaja, musta kuue ja valgete lõkkadega...* (Kitzberg 1906: 35). Kui aga Kitzbergi tarvitatud mitmuse komitatiivivorm *lõkkadega* eeldab veel ainsuse nominatiivivormi *lõkk* (nagu ongi murdekeeles registreeritud), siis normatiivsesse kirjakeele sõnaraamatusse sügenes esiti sekundaarne ainsuse nominatiiv *lõka*. Hiljem on sõnast saanud *plurale tantum* kujul *lõkad*.

Eelnenu põhjal ilmneb, et *lõkad* tähenduses 'kirikuõpetaja valge kaelasideme otsad' on tähendustest 'lott, volt; lokuti' kujunenud rahvapärane humoorikas metafoorne väljend. Murretes leidub mõnevõrra teisigi samatüvelisi lokutit märkivaid sõnu: *lõkutid* (pl) Muh Kod, *lõkutis* : *lõkutse* Muh, *lõkuís* : *lõkuísi* ~ *lõkutsi* 'lõpus; lokuti' Kod (EMS). Nende tähendustega haakub ka Ferdinand Johann Wiedemanni

¹ EKSS-is on märksõnakuju ainsuslik *lõke*.

sõnaraamatu *lökk* : *lōka* 'Kamm (des Hahnes)' ['kuke hari'] (Wiedemann 1973 [1893]: 539).

Sõna *lōke* : *lōkme* tähenduses 'erivärviline lapp v ribake (vormirõiva krael)' esineb siinkirjutajale teadaolevalt sõnaraamatus esmakordselt „Väikese õigekeelsussõnaraamatu” 7. trükis (VÕS 1940: 277). Nagu *lōkad*, on ka *lōkmed* suhteliselt kitsa levikuga murdesõna, olles tuntud Põhja-Viljandimaal ja paaris selle lähinaabruse kihelkonnas. Murdesõnaraamatu andmeil tähendab sõna *lōkmed* murdekeeles (JJn Pil SJn Vil; sg *lōke* Vil) 'lõpused; suunurk' (EMS), sama kinnitab EKMS: *lōkmed* 'lõpused' Vän LoVI (EKMS 1: 884), 'suunurgad' SJn (EKMS 3: 973), kuid lisab tähenduse '(kuke) lotid' Pil (EKMS 1: 939, 2: 608). Wiedemann (1973 [1893]: 539) annab sõna *lōke* : *lōkme* vasteks 'Kiemendeckel' ['lõpusekaas']. Seega on ka *lōkmete* tänapäevane tähendus metafoorne, kujunenud kraenurkade võrdlusest kala lõpuste või suunurkadega, kuid sedapuhku on metafoorne väljend arvatavasti teadliku terminiloomise saadus, mitte spontaanne rahvalooming.

Vormirõiva lõkmeid märkivad sõnad keeltes, mis võinuksid termini loomisel eeskujuks olla, metafoorile tuge ei paku, vrd saksa *Kragenlitze* (*Kragen* 'krae, kaelus', *Litze* 'pael, nöör, tress'), vene *петлица*, pl *петлицы* (tähendused 'nööpauk, aas; tress; lõke', tuletatud sõnast *петля* 'aas, silmus; nööpauk; sõlm'), soome *kauluslaatta* (*kaulus* 'krae', *laatta* 'plaat, tahvel, silt'). Kuid võib nõustuda (retsensent) Evar Saare arvamusel, et *lōkmete* kasutuselevõttu on võinud mõjutada kõlaline sarnasus vene sõnaga *пычко*, pl *пычки* '(paguni)pael'. Sõna põhitähendus on 'niin, niineriba' (tuletatud sõnast *пыко* 'niin, niineriba'), kuid Saare andmetel kasutatakse seda sõduri-keeles ka lõkmete kohta. Mainitagu veel, et sõna *lōke* : *lōkme* on kuulunud mõnda aega kirjakeele normatiivsetesse allikatesse ka tähenduses 'lõpusekaas (või täpsemalt määratlemata kala kehaosa)' (vt nt EKÕS 1918: 58; EÕS 1925: 432; VÕS 1945: 290). Termin juurutas Wiedemanni sõnaraamatu põhjal Johannes Voldemar Veski (vt A. Veski 1956: 319; Vääri 1974: 39). Kristluse sõnastiku järgi kasutatakse sõna *lōkmed* ka *lōkade* sünonüümina, kuid *lōkad* on eelistermin (ÜS).

Mõlema kõnealuse sõna päritolu on etümoloogilises kirjanduses käsitletud minimaalselt. Julius Mägiste paigutab oma etümoloogiasõnaraamatus nii sõna *lōka* 'Bäffchen der Prediger' ['jutlustaja lõkad'] kui ka *lōke* : *lōkme* 'Kiemendeckel' ['lõpusekaas'] märksõna *lōkatama* II 'ein Mal, plötzlich klappern' ['üks kord, järsku lõgisema'] alla, lisades Wiedemanni sõnaseletuse 'klappern, klappernd anschlagen' ['lõgisema, plaksuga kinni lööma']. Mägiste peab sõna *lōkatama* kahtlemisi läänemeresoome onomatopöaks. (EEW 5: 1413) Sama märksõna all on tal veel mitu samatüvelist sõna. Esiteks toob ta Wiedemannilt sõna *lōkk* : *lōka* nii tähenduses 'Klapper, Glocke (am Hals der Schweine)' ['krapp, kell (sea kaelas)'] kui ka tähenduses 'Kamm (des Hahnes)' ['(kuke) hari']. Lisaks esitab Mägiste ÖS-i põhjal sõna *lōkats* : *lōkatsi* 'klappernder Gegenstand; Schwätzer' ['lõgisev asi; latraja'] ning selle lõunaeesti tähenduse 'Klößel in der Mühle, hölzerne Viehglocke, Klopfbrett' ['veski osa; puust lehmakell, krapp; lokulaud'], samuti sõna *lōkk* : *lōku* 'Klopfbrett' ['loku-laud'] ning Mulgi sõna *lōkakene* 'junge Pflanze' ['noor taim']. Mägiste võrdleb neid soome sõnadega *lekkua* 'hänga l. rõras fritt l. lätt, svigta, gunga, hoppa ...' ['vabalt või kergelt rippuda või liikuda, nõtkuda, kiikuda, hüpata'] ning *lekuttaa* 'lätta hänga

l. hoppa, vagga af och an [---] 'rippuda või hüpata lasta, siia-sinna kiikuda [---]'. (EEW 5: 1413)

Semantiliselt tundub usutav, et *lökad* (murdes *lökk*) ja *lökmed* on samatüvelised. Nende tähendused on enam-vähem kattuvad, kuigi EMS-is ei ole registreeritud sõna *lökmed* tähendust 'lokuti' (= EKMS-i 'uke lotid') ning sõnal *lökk* ei ole tähendust 'suunurk'. Kuigi tähenduste skaala näib esmapilgul lai, hõlmates mitmesuguseid inimese, kodulindude või kalade kehaosi ('lott, volt; lokuti; lõpus, lõpusekaas; suunurk'), iseloomustab neid kõiki kerge liikuvus, mis arvatavasti ongi nimetamismotiiviks.²

Võib nõustuda ka Mägiste oletusega, et tüvi *lökk-* on häälikuliselt motiveeritud (ehk (onomatopoeetilis-)deskriptiivne või ekspressiivne). Murretes ja osalt kirja-keeleski on hulgaliselt sarnase semantikaga, kuid varieeruva esisilbi vokaali (*õ ~ o*) ja sisekonsonandiga (*kk ~ pp ~ tt*) tüvedest moodustatud sõnu. Nende hulka kuuluvad näiteks *lökk* : *loki ~ loku ~ lokko* 'lott; lokuti' Lüg Jõh Vai Iis Har, *lokut(i)* : muutetüvi *lokuti- ~ lokutim(m)e-* 'linnu noka all ripnev nahalott; lõualott; rinnaalott' VNg Lüg Jõh IisR Vai JõeK Amb JmD Jn VMr Kad VJg IisK Trm Kod Lai Plt, *lõtt* : *lõti ~ lõti* 'rasvavolt; lokuti; lõpus; krae nurk' spor L Hls Nõo (pl *lõtud* Kse), *lõtus* : *lõtuse* Vig Tõs Aud Pär, *lõtuss* : *lõtus(s)õ* Har Rõu 'rasvavolt; lokuti; lõpus; kirikuõpetaja kaela-side; lõhikunurk', *loitt* : *lot(t)i ~ loiti* 'rippuv, lotendav osa (inimese rasvavolt, lõualott; lokuti; veise nahavolt; lont; paistetus, muhk' Kuu VNg Lüg Jõh eP M spor T Krl Rõu Plv, *lõpus* : *lõpuse ~ lõpukse, lõpuss* : *lõpus(s)e ~ lõpus(s)õ* 'kala hingamiselund; lokuti; kaelanäärmed; lõuad; kõrvalestad; liigendnoa, petrooleumilambi, ahju osa' VNg Põi Muh Rid Mär Var spor Pär Ris Nis Rap Juu Jür Jä Kad Sim IisK I KLõ M T V, pl *lõpuk-sed* Jäm Khk, *lõpe* : *lõppe* 'suunurk; lõpus' Saa KJn M Ran, *lõputs* : *lõputsi* 'lõpus' Kod, *lopputs* : *lopputsi* 'lokuti' Jõe (EMS).

Mägiste pakkus eesti *lökk*-tüvelistele sõnadele võrdluseks soome verbid *lekkua* tähendustes 'õõtsuda, kõikuda; hüpata, möllata, mürgeldada' ja *lekuttaa* tähendustes 'kõigutada, õõtsutada, kiigutada; laperdada, väriseda, võibiseda' (SMS), mis semantiliselt sobivad hästi sõnadega *lökad*, *lökmed*, *lökutid*, *lökuts*. Lisaks leiduvad soome murretes nende verbidega samatüvelised tuletised *lekutin*,³ hrl pl *lekuttimet* (< *lekuttaa*), ka *lekatin*; *lekotin*, pl *lekottimet* 'uke või kana lokuti; veise rinnaalott' (Björklöf 2018: 404–405; SMS) ja *lekkonen*, pl *lekkoset* 'uke või kana lokuti' (SMS),

² Mainitagu, et ka sõnal *lõge* : *lõgeme* 'pehme, luustumata koht imiku koljul' (ÜS), mis on moodustatud samasuguse *-e* : *-me-* sufiksiga nagu *lökmed*, kuid üksikkluusi sisaldavast tüvest, on murretes tähendusi, mis kattuvad *lõka* ja *lõkmete* murdesemantikaga: *lõgemed* (pl) Põi Muh Kse Var spor Pär Trm Plt Sjn, *logemed*, *legemed* Kuu, *lõgõmõd* Khn, *lõgõmõ* Har (sg *lõge* spor Pär, *lõgem* Hel) 'lõpused; suu, lõuad; hambad; suunurk; pehme, luustumata koht imiku koljul; lõhenev koht' (EMS), *lõge* : *lõgeme* 'auk igemes (äratunud v. väljatõmmatud hambast)' Kse (EKMS 1: 214), 'lõhe' Hel (EKMS 2: 718), *lõgeme koht* 'ilma luuta koht imiku, vastündinud lapse pealaes, fontanell' Kse KJn Hel, *lõgemed* 'lõuad' Urv (EKMS 3: 66), *lõgemed* 'suunurgad' Kse Khn, (?) 'lõuad' Vig (EKMS 3: 973). Wiedemannil esineb sõna *lõge* : *lõgeme*, *lõgeme-koht* ainult praeguse kirjakeelega samas tähenduses 'Fontanelle (am Vorderkopf der Kinder)' ['lõge (lapse otsmikul)'] (Wiedemann 1973 [1893]: 536). Ilmselt on *lõgemed* ja *lökmed* murretes teineteist kuigivõrd mõjutanud, kuid küsimus, kas need sõnad on etümoloogiliselt seotud või algselt eri päritoluga, jääb käesoleva kirjutise raamidest välja. Mägiste käsitleb sõna *lõge* : *lõgeme* 'luustumata koht imiku koljul' omaette (EEW 5: 1403).

³ See sõna on laenatud Jõelähtme ja Kuusalu rannikumurdesse: *lekut* : *lekuti* Jõe, pl *legutimmed* Kuu 'lokuti' (Björklöf 2018: 404–405; EMS).

mille semantika kattub kõnealuste eesti sõnade mõne tähendusega, kusjuures keeleajalooliselt on *lekutin* eesti sõnaga *lökuti* ka morfoloogiliselt identne.

Nimetatud soome sõnadel on laiemgi läänemeresoome taust. Soome etümoloogiasõnaraamatust (SSA) leiab verbi *lekkua* (ka tähenduses 'välkuda, helkida') märksõna *lekko* 'leek, löke; palavus, päikesepaiste' alt. Samatüveliste soome sõnadena esitatakse seal veel *lekka* 'põletus, lõõm', *lekottaa* 'kuumalt paista (päike)' ja *lekotella* 'päikesepaistel magada'. Läänemeresoome vastetena on sama märksõna all isuri *lek-koi* 'leek, löke', *lekkä* 'leegitseda', karjala *lekkuo* 'õõtsuda, kõikuda; loksuda; liikuda' ja *lekahtoa* 'liigutada, paigast liikuda', lüüdi *lekahtada* 'liigutada', vadja (Kukkuzi) *lekko* 'leek' ja *lekotab* 'leegitseb' ning eesti *lõkatada* 'lõkkele lüüa', *löke* 'leek, lõõm, tuli' ja *lõkata* 'suure leegiga põleda'. (SSA 2: 61)

SSA-s esitatud läänemeresoome sõnapere jaguneb semantiliselt laias laastus kaheks: üks tähendusrühm märgib (kerget, edasi-tagasi) liikumist üldiselt, teine aga spetsiifilisemalt tule liikumist ning süनेsteetiliselt sellega kaasnevat kuumuse tunnet (vt ka Kulonen 2010: 195). Mõlemad tähendusrühmad on esindatud ka eesti keeles. Sõnad *lõkad*, *lõkmed*, *lõkutid* jne seostuvad esimese, liikumist üldisemalt väljendava tähendusrühmaga, kuhu võiks eespool nimetatud vastava semantikaga läänemeresoome sõnadele lisada veel lüüdi verbi *lekkuda* 'kõikuda, liigutada, väriseda; ringi hulkuda' (Kujola 1944: 198). Teise, tule liikumist ja kuumuse tunnet väljendava tähendusrühmaga seostuvad aga *löke*, *lõkkama* ja *lõkatama* 'lõkkele lõõma'. Samasse häälikuliselt motiveeritud sõnaperre võivad kuuluda kolmanda, otseselt onomatoopoeetilise tähendusrühma esindajatena ka *lõkatama* 'järsku lühikest (metallet) heli kuuldavale laskma', *lõkats* 'lõgisev asi; lobiseja', nagu Mägiste on arvanud, ja vahest isegi *lõksuma*, kuid selle küsimuse põhjalikum käsitus jäägu käesolevast kirjutisest kõrvale.

Häälikuliselt eeldab eesti *lõkk*-tüveliste sõnade etümoloogiline kõrvutus läänemeresoome keelte põhjarühma *lekk*-tüveliste sõnadega⁴ tüve esisilbis vokaalivastavust *ę* (eesti ortograafias *õ*) – *e*. Läänemeresoome keelte ajaloolises fonoloogias valitseb praegu seisukoht, et hilises läänemeresoome algkeeles oli *ę*-häälik olemas. Selle kujunemist esisilbis seostatakse vajadusega sobitada balti ja germaani laentüvesid, aga ka labiaalvokaale *o* ja *u* sisaldavate sufiksiga moodustatud tuletisi läänemeresoome vokaalharmonia reeglitega. Läänemeresoome keelte põhjarühmas *ę* hiljem taandus, toimus häälikumuutus *ę* > *e*. (Vt nt Kallio 2014: 160–161; Häkkinen 2019; Junttila 2019; Pystynen 2019; Prillop 2020: 103.) Siit võib järeldada, et etümoloogilise kokkukuuluvuse korral läänemeresoome keelte põhjarühma *lekk*-tüvega pärineb *ę*-häälik eesti *lõkk*-tüves läänemeresoome algkeelest, ning kuna teadaolevalt ei ole see laentüvi, siis võiks arvata, et *ę* teke esisilbis on seotud järgsilbi labiaalvokaalidega. Kujunemiskäigu üksikasjad jäävad praeguste teadmiste ja olemasolevate keeleandmete põhjal paraku ebaselgeks ja vajaksid põhjalikumat uurimist.

Ulla-Maija Kuloneni (2010: 195) järgi võib soome *lekkua* jt samatüveliste läänemeresoome sõnade aluseks (eesti sõnadest nimetab ta *lõkatada* 'põlema lahvatada')

⁴ Kukkuzi vadja ei ole läänemeresoome lõunarühma esindajana häälikuliselt representatiivne.

olla fonesteeim *leki*;⁵ soome *lekkua* on *u*-sufiksiline kontinuatiiv.⁶ Kas esisilbi *e* võis tekkida näiteks selles *u*-sufiksiga moodustatud verbis? Kuid verb on levinud ainult läänemeresoome keelte põhjarühmas, mistõttu ei ole kindel, et see võiks pärineda juba läänemeresoome algkeelest. Ka *o*-lise liitega noomen (soome *lekko*, isuri *lekkoi*) on piiratud levikuga. Vaatamata sellele, missuguses labiaalvokaali sisaldavas tuletises esisilbi *e* võis algselt kujuneda, on tüvi hiljem läänemeresoome keeltes tagavokaal-sena üldistunud: eesti keeles, kus vokaalharmonia on taandunud, on esisilbis alati *e*, sõltumata sellest, kas sufiksivokaalid on labiaalsed või mitte,⁷ läänemeresoome keelte põhjarühmas, kus vokaalharmonia on säilinud, aga *e* taandunud (> *e*), liituvad tüvele alati tagavokaalsed sufiksivariandid. Tüve häälikulise kuju üldistumist võis soodustada häälikuliselt motiveeritud sõnade derivatsiooniline eripära: sõnatuletus on korrelatiivne, (liht)tüvi esineb vaid sidusmorfeemina (Kulonen 2010: 21).⁸ Käsitatud eesti *lökk*-tuletisi võib pidada suhteliselt hilistekkelisteks, sest üldjuhul neil morfoloogilised vasted teistes läänemeresoome keeltes puuduvad.

Ei või siiski unustada, et läänemeresoome algkeeles tekkinud *õ* kõrval on eesti keeles ka hoopis noorem, *o*-häälikust kujunenud *ö*. Arvatavasti just selle sporaadilise häälikumuutuse taustal on kujunenud eesti häälikuliselt motiveeritud sõnavarasse sellised rööbikud, nagu *kobisema* ~ *köbisema* (vrd soome *kopista*). Seetõttu ei saa välistada võimalust, et vähemalt osa eesti *lökk*-tüvelistest sõnadest on kujunenud sarnase semantikaga *lokk*-tüveliste sõnade põhjal, vrd näiteks morfoloogiliselt identseid sõnu *lökuti*(*d*) ja *lokuti*. Teisest küljest ei ole eesti murretest teada *lokk*-tüvelisi sõnu tähendusega 'lõpus' (vrd nt ALFE 3: 230–233; EKMS 1: 884) või 'suunurk' ega ka tule liikumise ja kuumusega seotud tähenduses (EKMS 3: 352–356). Seetõttu on ikkagi usutav, et eesti keeles on läänemeresoome keelte põhjarühma *lekk*-tüve vaste olemas. Sellega kuuluvad etümoloogiliselt kokku tule liikumise ja kuumusega seotud tähendusrühma esindavad sõnad, nagu *löke* ja *lökkama*, aga vähemalt osaliselt võivad sellega kokku kuuluda ka teise, liikumist üldisemalt väljendava tähendusrühmaga seostuvad liikuvate kehaosade nimetused, nagu *lökk* ja *lökmed*. Sedakaudu ongi artikli pealkirjas vihjatud etümoloogiline seos sõnade *lökad*, *lökmed* ja *löke* vahel võimalik.

⁵ Fonesteeimi all mõistab Kulonen (2010: 239) keelelist üksust, mille abil luuakse sõnu ekspressiivse (st häälikuliselt motiveeritud sõnavarale iseloomuliku) sõnamoodustuse vahenditega. Läänemeresoome häälikuliselt motiveeritud sõnavara aluseks on Kuloneni käsitluses fonesteedid struktuurimalliga (C)VCi- (lähemalt nt Kulonen 2010: 97, 237). Sõnamoodustuses liituvad sufiksaalsed elemendid fonesteedide sisekonsonandile. Kuloneni struktuurimalli türevokaal -i- sõnavaras otseselt kusaigi ei kajastu.

⁶ Kulonen (2010: 87–88, 255) täheldab, et fonesteedidest kontinuatiivide moodustamisel lisandub tüvele täiendav klusiilaine, kontinuatiivide moodustamisel sisekonsonanti *k* sisaldavatest fonesteedidest on üks võimalus *k* pikenemine.

⁷ Pole võimatu, et murdesõna *lekkima* (virmaliste kohta) SaId (EKMS 3: 1068; EMS), 'vilkuma' Krj (EKMS 4: 84) on samasse sõnapereusse kuuluv vana tuletis, mille esisilbi vokalism kajastab vanemat vaheldust, st kombinatsioonis mittelabiaalse tuletussufiksiga -i- on esisilbis *e*. Vanemas etümoloogilises kirjanduses ongi seda verbi peetud samatüveliseks soome sõnadega *lekko* 'palavus, päikesepaiste; tulelõõsk; löke' ja *lekottaa* 'kuumalt paista, kõrvetada' (SKES: 286).

⁸ Lihttüvena paistvad kaheasilbilised *a*-tüvelised (< **a* ~ **ä*) häälikuliselt motiveeritud noomenid, nagu näiteks *lökk* : *löka*, on arvatavasti sekundaarsed moodustised muude *a*-tüveliste sõnade analoogia, st *a* on sufiksilaadne element (Kulonen 2010: 239–240).

LÜHENDID

Ambla; **Audru**; **eP** = põhjaeesti murded; **Hargla**; **Helme**; **Hls** = Halliste; **I** = idamurre; **Iisaku** (idamurre); **IisK** = Iisaku (keskmurre); **IisR** = Iisaku (kirderannikumurre); **JJn** = Järva-Jaani; **JMd** = Järva-Madise; **Juuru**; **Jõelähtme** (rannikumurre); **JõeK** = Jõelähtme (keskmurre); **Jõhvi**; **Järvamaa**; **Jämaja**; **Jüri**; **Kadrina**; **Khk** = Kihelkonna; **Khv** = Kihnu; **KJn** = Kolga-Jaani; **KLõ** = keskmurde lõunaosa; **Kodavere**; **Krj** = Karja; **Krk** = Karksi; **Krl** = Karula; **Kse** = Karuse; **Kuusalu** (rannikumurre); **L** = läänemurre; **Laiuse**; **LoVI** = Viljandimaa loodeosa; **Lüganuse**; **M** = Mulgi murre; **Muhu**; **Märjamaa**; **Nissi**; **nominatiiv**; **Pilistvere**; **pl** = mitmus; **Plt** = Põltsamaa; **Plv** = Põlva; **Pst** = Paistu; **Pärnumaa**; **Pärnu**; **Põide**; **Rannu**; **Rapla**; **Ridala**; **Risti**; **Rõuge**; **Saarde**; **SaId** = Saaremaa idaosa; **sg** = ainsus; **Simuna**; **SJn** = Suure-Jaani; **sporaadiliselt**; **T** = Tartu murre; **Trm** = Torma; **Tõstamaa**; **Urvaste**; **V** = Võru murre; **Vaivara**; **Varbla**; **Vigala**; **Viljandi**; **VJg** = Viru-Jaagupi; **VMr** = Väike-Maarja; **VNg** = Viru-Nigula; **Vändra**.

VEEBIVARAD

EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat. <https://arhiiv.eki.ee/dict/ekss/>

EMS = Eesti murrete sõnaraamat. <https://arhiiv.eki.ee/dict/ems/>

SMS = Suomen murteiden sanakirja. *a–noukkia*. <https://kaino.kotus.fi/sms/>

ÜS = EKI ühendsõnastik 2025. <https://sonaveeb.ee/>

KIRJANDUS

ALFE 3 = Atlas Linguarum Fennicarum. Itämerensuomalainen kielikartasto. Läänemere-soome keeleatlas. Ostseefinnischer Sprachatlas. Лингвистический атлас прибалтийско-финских языков. 3. kd. Peatoim Tuomo Tuomi, toim Vladimir Rjagojev. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1295. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 159.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 2010.

Björklöf, Sofia 2018. Uusia lainaetymologioita viron koillisrannikon rantamurteen länsiryhmässä. – *Περὶ ὀρθότητος ἐτύμων*. Uusiutuva uralilainen etymologia. Toim Sampsa Holopainen, Janne Saarikivi. (Uralica Helsingiensia 11.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, lk 357–487.

EEW 5 = Julius Mägiste, Estnisches etymologisches Wörterbuch. V kd. looma–niit. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft, 1982.

EKMS = Andrus Saareste, Eesti keele mõisteline sõnaraamat. I–IV kd. Dictionnaire analogique de la langue estonienne. Avec un index pourvu de traductions en français. Stockholm: Vaba Eesti, 1958–1963.

EKÕS 1918 = Eesti keele õigekirjutuse sõnaraamat. (E. K. S. Keeletoimekonna toimetused 5.) Toim Jaan Tammemägi. Tallinn: Rahvaülikool.

EÕS 1925 = Eesti õigekeelsuse sõnaraamat. „Eesti keele õigekirjutuse sõnaraamatu” 2., täiendatud ja parandatud tr. I kd. A–M. (Eesti Kirjanduse Seltsi Keeletoimekonna toimetused 5.) Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

- Häkkinen, Jaakko 2019.** Kantasuomen keskivokaalit: paluu. – Petri Kallio rocks. Liber semisaecularis 7.2.2019. Toim Santeri Junttila, Juha Kuokkala. Helsinki: Kallion etymologiseura, lk 24–40.
- Junttila, Santeri 2019.** Kantasuomen keskivokaalit ja jälkitavun *U*. – Petri Kallio rocks. Liber semisaecularis 7.2.2019. Toim S. Junttila, Juha Kuokkala. Helsinki: Kallion etymologiseura, lk 48–53.
- Kallio, Petri 2014.** The Diversification of Proto-Finnic. – Fibula, Fabula, Fact. The Viking Age in Finland. (Studia Fennica Historica 18.) Toim Joonas Ahola, Frog, Clive Tolley. Helsinki: Finnish Literature Society, lk 155–168. <https://doi.org/10.21435/sfh.18>
- Kitzberg, August 1906.** Tuulte pöörises. Tartu: K. Sööt.
- Kujola, Juho (toim) 1944.** Lyydiläismurteiden sanakirja. Ainekset keränneet Kai Donner, Jalo Kalima, Lauri Kettunen, Juho Kujola, Heikki Ojansuu, Elvi Pakarinen, Yrjö Henrik Toivonen, Eemil Aukusti Tunkelo. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 9.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Kulonen, Ulla-Maija 2010.** Fonesteemit ja sananmuodostus. Suomen kontinuatiivisten *U*-verbijohdosten historiaa. (Suomi 197.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Prillop, Külli 2020.** Eesti keele ajalooline fonoloogia. – K. Prillop, Karl Pajusalu, Eva Saar, Sven-Erik Soosaar, Tiit-Rein Viitso, Eesti keele ajalugu. (Eesti keele varamu VI). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 74–168.
- Pystynen, Juho 2019.** Kantasuomen keskivokaalit: vahvempia ja heikompia tuloksia. – Petri Kallio rocks. Liber semisaecularis 7.2.2019. Toim Santeri Junttila, Juha Kuokkala. Helsinki: Kallion etymologiseura, lk 41–47.
- SKES = Yrjö H. Toivonen, Erkki Itkonen, Aulis J. Joki,** Suomen kielen etymologinen sanakirja. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 12. Tutkimuslaitos „Suomen Suvun” julkaisuja 3.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1955–1981.
- SSA 2 = Suomen sanojen alkuperä.** Etymologinen sanakirja 2. Peatoim Ulla-Maija Kulonen. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 1995.
- Veski, A[sta] 1956.** J. V. Veski eesti kirjakeele oskussõnavara arendajana. Dissertatsioon filoloogiateaduste kandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Tartu Riiklik Ülikool, eesti keele kateeder. Tartu. [Käikiri.] <https://dspace.ut.ee/handle/10062/28877>
- VÕS 1940 = Elmar Muuk, Väike õigekeelsus-sõnaraamat.** 7. tr. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- VÕS 1945 = Elmar Muuk, Väike õigekeelsus-sõnaraamat.** Tartu: Teaduslik Kirjandus.
- Vääri, Eduard 1974.** Akadeemik J. V. Veski viimastest keelealastest mõtetest ja soovidest. – Centum. J. V. Veski 100. sünniaastapäeva tähistades. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 9.) Tallinn: Valgus, lk 33–46.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 [1893].** Estnisch-deutsches Wörterbuch. Vierter unveränderter Druck nach der von Jakob Hurt redigierten Auflage. Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.

Iris Metsmägi (sünd 1968), PhD, Eesti Keele Instituudi vanemleksikograaf (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), iris.metsmagi@eki.ee

Lõkad, lõkmed, and... lõke?

Keywords: Estonian, etymology, lexical history, word families

This article explores the origins and connections of the Estonian words *lõkad* ‘the white bands of a minister’s clerical collar’ and *lõkmed* ‘the small trapezoid-shaped coloured tabs on the corner of a uniform collar (indicating branch of service or area of duty)’. In standard Estonian, both meanings are metaphorical. The metaphor rests on a comparison with the human dewlap, a rooster’s wattle, and fish gills: in dialects, *lõkk*, gen. *lõka* means ‘dewlap, fold; wattle; gill’ (also ‘clerical collar’), while *lõkmed* means ‘gills; corner of the mouth; wattle’. What unites these body parts – whether of people, poultry, or fish – is their light mobility. Given the closeness of these dialectal meanings, it is plausible that *lõkad* and *lõkmed* share a common root. The stem *lõkk-* is most likely phonetically motivated. Dialects also contain many words with close semantics but based on stems with varying first syllable vowels and internal consonants, e.g., *lokk*, gen. *loki* ~ *loku* ‘dewlap; wattle’, *lõtt*, gen. *lõti* ‘fat fold; wattle; gill; collar corner’.

Julius Mägiste compared the words *lõka* ‘preacher’s bands’, *lõkk*, gen. *lõka* ‘rooster’s comb’, *lõke*, gen. *lõkme* ‘gill cover’, along with others, etymologically to the Finnish verbs *lekkua* ‘to sway, oscillate, jump’, *lekuttaa* ‘to rock, sway, swing’. This comparison is convincing. According to the Finnish etymological dictionary (SSA), the verb *lekkua* ‘to sway, move, frolic; to shimmer’ (cf. Finnish *lekko* ‘flame, fire; heat, sunshine’) belongs to a Finnic word family divided into two semantic groups: one denoting light, back-and-forth movement in general, the other more specifically describing the movement of fire and, synesthetically, the sensation of heat associated with it. The Estonian words belonging to this family – *lõkatada* ‘to flare up’, *lõke* ‘flame, blaze, fire’, *lõkata* ‘to burn with a big flame’ – relate to the latter semantic group. Words like *lõkad*, *lõkmed*, *lõkutid*, etc., on the other hand, can be added to the first group as expressions of movement more generally. From this, it follows that *lõkad*, *lõkmed*, and *lõke* are indeed etymologically related.

Iris Metsmägi (b. 1968), PhD, Institute of the Estonian Language, Senior Lexicographer (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), iris.metsmagi@eki.ee